

ІВАН БАГРЯНИЙ

Огненне коло

Повість про трагедію
під Бродами

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

I

Снилось, що землю їв на вулиці рідного міста... Вирівав тієї землі дві плити з стіл завширшки й з чверть завтовшки... Потім побачив, що це не просто земля, а торф, з чорними й білими шарами, на смак як вафля пісна, ні, трохи смачніша. А потім ніс ті брили під пахвою. Згодом вони обернулися в оберемок лепехи, що гостро пахла троєцькими святами й сагою луговою... На вулиці дерева якісь височенні та волохаті, чорно-зеленого кольору, темні такі та рясні, широколисті, — осики й дуби. А листя на них немов повірізуване з бляхи, тяжке, нерухоме. А один дуб має листя дубове вперемішку з осиковим... Від дерев тих могутніх і страшних подихає древністю, апокаліптичністю, тишею грозовою. Вони стоять мліючи, немов перед очікуваними громадами другого пришествя... Замість хат і парканів — руїни. А на руїнах тих вже хтось будується наново... Життя пробивається крізь жах, жорству і попіл, бентежне й вже злякане...

Потім все якось змінилось. Та сама вулиця, але вигляд зовсім інший. Все ніби ожило, затрепетало. Ожуги дерев клубочаться синюватим чадом, мліють і тріскають, опалені вогнями. Опалове небо. Пилюка з сажею й димом затемнює сонце, й воно виглядає крізь опалову мряку жовтогарячим покотьюлом... Стовбури дерев

розщеплені гарматними набоями та авіабомбами... Двір з розбитою білокорою тополею й лапатим кленом, листя якого вкрите пилюкою й «пóтом»... Хата з забитими віконницями. Під хатою при стіні стоїть стіл, а на столі лежить юна-юна жінка, убита... Вона щойно убита, ще кров не засохла на розбитих скронях і на опуклих оголених грудях, виступає з сосків і стікає помалу-помалу великими масними краплями. До тих грудей прикладене рожеве немовлятко, теж убите, воно обхопило обома рученятами грудину й ніби спить... теж забризкане кров'ю. Обоє як живі, ніби сплять, — смерть була безсила спотворити зовсім божеську красу цієї земної Мадонни й цього дитяти... Люди ходять навшпиньки. Невідомо чого бояться — чи смерти на столі, чи смерти, що десь літає вгорі в опаловому небі... Придивився й раптом упізнав — **це ж Ата!** І — з малим дитям! Чому з малим дитям?!

Ридаючи, йшов десь пустирищами, ніс свій божевільний розпач руїнами, щоб ніхто не бачив... Раптом удар через піврозбитий паркан чимось по голові — це ударив хтось рідний і страшно закляв знайомим голосом, — очі засліпила кров, багато калиново-червоної, пінистої крові на одежі, на руках, якими затуляв місце удару... Голос кляв, віддаляючись, чийсь рідний голос... В серці піднялася буря не то пекучого гніву, не то пекучих сліз, тяжких сліз відчаю, і розгублености, і гіркого жалю, і образи, — хотів раптом закричати щось навздогін тому голосові, щось несамовите, щось з самої глибини розчавленого серця... І проснувся.

З опритомненням погас рух, умер відчай і вмерла думка. Лежав обважнілий, тупий, байдужий, як брила. Навколо темрява мовби смола — така чорна й така їдуча. Темрява рухлива, неначе та розтоплена смола тече, гойдається, сходить випарами... Задушливий сморід диму й піроксиліну заливає все — уривки

снів, безголосий крик, порухи душі, все йде гарячою хвилею, палить обличчя, чадить... Здається, щось десь горить. Десь близько. Але байдуже. Нехай. Обезволіле тіло, розбите утомою й болем, палене пекельним вогнем зсередины, зовсім не реагує на мляву думку про те, що десь щось горить. Нехай горить. Нехай. Нехай увесь світ горить. Так йому й треба. На мізок настирливо навалюється непереможний тягар утоми, все той самий тягар утоми й тупого запаморочення, йому не можна протистояти, і душа, утікаючи від того тягара, знову поринає в сон, утікає в якийсь інший світ — в маячіння.

Сон приходять, муркочучи, лагідний, рідний, ніжний, сон — як визволення. Ча́д і сморід, утома й біль лишаються самі по собі, а душа сама по собі. Тепер її охопило інше почуття — хвилююче почуття радості, відроджене десь з глибин, нікому не висловлюване, але таке, що колись було. Воно було. Почуття радості, що витискає сльози зворушення. Лише те почуття тепер приправлене гіркою й іронією...

От вони машерують. А навколо — квіти... квіти... квіти...

Сонячний Львів. Величезні юрбища. Люди на балконах і у вікнах будинків. Рідні й нерідні, близькі й далекі, але все свої — друзі, товариші, матері, батьки, сестри... Безліч їх! А в о н и — військо, щойно нарекрутоване, юне, сповнене надій, сповнене жадоби небувалого подвигу за них, за всіх отих, що обсыпають квітами, мерехтять до них сльозами, обсыпають благословеннями. Квіти... квіти... квіти... Веремія квітів. Квіти летять з усіх боків і падають, падають, як весняний дощ, перетканий веселкою. А разом з ними — теж немов квіти — дівочі усміхнені обличчя, пломеніючі очі, очі, очі — безліч їх, вони товпляться обабіч... І, збільшуючи мерехкотняву водоспаду квітів, мають, немовби

пелюстки, руки, безліч піднесених рук мають привітно... А крізь той дощ квітів, крізь ту мерехкотнюву рук машерують вони. Це вони машерують вулицями гордого, древнього й славного українського міста, що до болю, до крику прагне знову волі й блеску... Воно про те сніло у всі тяжкі години плачу й горя всенародного, протягом десятиліть, століть, з давен-давен, і тепер, в час масових шибениць, мордів і розстрілів, в час найбільшого відчаю... І ось неначе вдарив десь сонячний промінь і позолотив надією темні мури журби й жалоби... І це тому стільки урочистостей, стільки мерехтіння очей, стільки наївного шалу... Це тому мешканці цього древнього, змученого міста закидають їх квітами. Квітами надій, квітами воскреслих сподівань, квітами віри у чудо...

Це не сон. Це — спогад.

Їхня дивізія машерує вулицями Львова. Майбутня дивізія, майбутній пострах ворога, майбутній носій немеркнучої слави, зародок великих героїчних армій... А поки що дивізія буйної молодости. Вишикувана по-військовому, молодість пружно відбиває крок.

Це все молодь, зелен-зеленісінка, цвіт землі галицької й негалицької, цвіт землі української... Між тією молоддю є зовсім майже діти, і в них тремтять уста від хвилювання. А на них сиплеться дощ пелюстків, немов материне благословення, що отут десь стоїть заплакана, згорьована, осамітнена, але виряджає дітей на великий подвиг...

І трепеще серце від зворушення.

Це його Батьківщина! Її тепло він відчуває всім своїм єством, назустріч тому теплові він випинає свої молодечі груди пружно і юно...

Вони виходять на головну площу. В сонячнім сяйві вдаряє оркестра... Барабан так гагахнув, що у вухах лу-снули перетинки й задзвеніли...

Проклятий барабан!.. Сон не добіг того місця, як то на трибуні стояв, приймаючи параду, «губернатор» Вехтер, полковник Бізанц, а біля них низький панок в окулярах, в поштивій позі — не перед парадом, ні, а перед «губернатором» Вехтером, і такі ж поштиві перед тим Вехтером ще деякі панки, стовпи міста Львова й усієї землі славного Данила, князя Галицького...

Скинувся від шаленого струсу. Схопився й сів. Проклятий барабан!..

То не барабан. Згори сиплеться щось на голову, а повітря ще двигтить і рухається у всі боки від вибуху, що тіль-тіль стався. Несе вогнем і чадом. В темряві десь з диму пробивається полум'я, як пелюстки казкової, вогненної квітки папороті... Земля гойдається, як чардак корабля... Це ж його хата горить, його пристановище, розщеплене бомбою чи гарматнем.

Зорієнтувавшись нарешті, як тільки міг, швидко звівся. Поранена голова (ще вчора, а може, й хтозна-коли вже поранена) розсідається від болю й гарячки. Де ж товариші? Тут же були товариші! Товариші нещастя! Вони тут перепочивали разом, цілою групою в цій покинутій, в цій єдиній уцілілій на цілу околицю хаті. В українській хаті, в єдиній, мабуть, уцілілій на увесь світ українській хаті! Де ж всі?

Порожнеча. Дим. Задуха.

Його покинули.

Бач, його скинули з рахунку. Мабуть, уважали, що він доходить вже, і залишили конати на соломі. Це думка відзначила автоматично, але не було жалю. Який же тут може бути жаль? І до кого жаль? І що значить жаль? Вони не були якоюсь споєною частиною, чи групою, чи відділом, і навіть не були близькими товаришами, — вони були випадково зігнатою гураганом купкою листу, обірваного з різних дерев. Листу поторощеного, пошматованого, пожмаканого, виваленого в болоті,

в бруді, в крові. Гураган дмухнув — і лист покотився далі, погнав несамовито, хто куди потрапив, наосліп. А він зачепився, але й його-от подув гурагану зриває знову, віддирає від землі, щоб котити далі, такого ж поторощеного й пожмаканого, зшарпаного.

З темряви, з буро-сивої димової імли почувся стогін а чи хрип.

О, хтось є!

— Галло!..

Мовчанка. Заточуючись, ступнув туди. Думав, що то далеко, але зразу ж тицьнувся в уламок стіни, в купу брухту. А біля того брухту лежить ще один такий, як і він. Власне, рештки такого... При відсвітах не так тієї вогненної квітки папороті, як невідомо чого побачив людину, перебиту навпіл, — половина з головою лежить перед ним, половина трохи далі. Голова пускає ротом криваві, чорні бульби й дивиться вгору викоченими білками очей... Це видно так чітко-чітко.

По обличчю тріпотить, немов павутиння, тріпотить, завмираючи, корч — то життя утікає швиденько, вириваючись з пошматованих решток... Це ж звідси було чути стогін і хрип. Це ж він зітхнув востаннє.

В рештках людини Петро впізнав юнака, що його товариші принесли були разом на руках в цю хату, бо він був тяжко поранений в живіт, і поклали отут на долівці. Смерть удруге знайшла його тут...

Петро дивився на рештки товариша, одягненого так, як і він, в блакитну одежу, і поволі до нього прокрадався страх, — він дивувався, чого це йому так добре видно обличчя й всі деталі цих решток. Так ніби хтось зумисне освітив їх йому якимось таємничим, потойбічним світлом, щоб він бачив, щоб він роздивився й запам'ятав усе до дрібниць та й щоб знав, яка доля, яка перспектива чекає й його. Це ж є й його доля! І це грізне попередження! Тільки ж навіщо йому зайві

попередження! Скільки можна? Було їх багато, і тепер вже вони ні до чого при його повнім презирстві до смерті. А обличчя застигло, павутинка життя, тонка і тремтлива, злетіла геть, щезла...

Постояв хвилинку над застиглим обличчям. Потім опустився на коліна, закрив мертві очі, відсунув пасемко русявого чуба з юнакового чола і — нагнувся низько-низько та й поцілував те пасемко... Він зробив це машинально. Ніби з рідним братом прощався, — йому здалося, що оце їх тільки двоє лишилося в усьому світі, й вже один з них мертвий... Поцілувавши, не кваплячись звівся... Обличчя заворушилося — по ньому пішли світляні плями. Петро підвів голову вгору й зрозумів нарешті, що то за містика й звідки вона: стеля й цілий ріг хати винесені геть недавнім вибухом, і там, у чорному небі, стоїть сліпуче «панікаділо» — гроно освітлюваних ракет на парашуті. «Панікаділо» помаленьку пливе й обертається, зношене рухом повітря. Десь гуготить земля й стоїть море клетоту...

Петро постояв ще якусь мить над товаришем. Потім поправив ганчір'я на своїй голові, намотане й зашкарубле, вернувся на місце, знайшов свого панцерфавства й «ем-пі», подумав... Хотів панцерфавста лишити, але в мізку гостро зринув мотив, чому саме він взяв його, — до «ем-пі» забракло набоїв, лишилося всього з півмагазина, тоді він прихватив панцерфавста, бо збирався дорого продавати своє життя. Він не з тих, що йдуть назустріч загибелі з голими руками, пасивні й безборонні. Він з тих, що їх надія гріє й живить аж до останньої іскри, тому він не збирався складати зброї, не збирався здаватися живцем. І він не міг здатися живцем, скласти зброю — до таких, як він, ворог не має милосердя. Він теж не має милосердя до ворога. Все в порядку.

Подумавши хвилинку, звалив панцерфавста на плече й ступнув у проломину стіни. Похитуючись, вийшов з диму й чаду в дику, громохку ніч.

II

Сліпуче «панікадило» пливе над землею в чорному морі ночі. Пливе, й роняє пелюстки, й тягне тонюнькі смужки диму, як серпантину. І всюди вогненні пелюстки. Ціла веремія. Ніби продовження того феєричного сну, тієї паради у Львові, в древньому і славному місті, сонцем осяяному й громом литавр озвученому, лише замість литавр тут гуркіт землетрусу з усіх країв — на північ і на південь, на захід і на схід...

Пройшовши кілька кроків, Петро зупинився, не знаючи куди йти. Занадто багато вогню всюди і занадто багато темряви, яку й пекельний вогонь перемогти не може, і занадто багато грому — грім двигтить суцільним кільцем, в якому немає жодного просмику.

Куди йти?

Він зупинився на пагорбі, над крутим схилом. Таке відчуття, що це він стоїть на високій горі. За спиною горить хата (власне, не горить, а чадить), вимальовуючись розвернутими й розметаними кроквами та розчахнутими стінами на тлі далекої заграви, — єдина хата, що лишилася була від якогось села, збомбленого й спаленого раніше, а тепер її ворог спробував підпалити, щоб правила за орієнтир для артилерії, так, либонь. За пагорбом десь далеко рвуться набої тяжких гармат, пролітаючи з виттям над головою. А попереду, й праворуч, і ліворуч, а також у небі понад усім невидимим обрієм море вогню, рухливого, грайливого, ніби спеціально влаштована пишна, святкова ілюмінація — з феєрверками, з квітами, з барабанами...

Вгорі пливе «панікадило», а ген унизу хвилюються череди вогненних язиків, там мандрує по землі полум'я. Незчисленні язики підлизують морок і біжать, як хвилі-ки морського прибою. То горить земля, збита «катюшами». Язики полум'я гойдаються і йдуть розстрільними, ніби то гойдаються вогненні пилки, покладені зубцями вгору, а чи росте й гойдається вогненний комиш...

Праворуч, позначаючи обрій, порскають іскрами вогненні острівки — то горять селища, а між тими островами то там, то там раз по раз спалахують вогненні гейзери — то б'ють туди гармати й падають бомби. А між усім тим простягаються в небо разки вогненного намиста — то вогненні стежечки трасуючих куль, що шукають в непрогляднім, чорнім океані неба прокляту, живу, рухливу мішень, шукають летючу смерть. Часом в тім місці на землі, звідки виходить вогненна стежечка, вибухає гейзер вогню, тоді разок намиста уривається, щезає, але на його місце з'являється враз багато нових в інших місцях...

А попереду, ген-ген в чорнім безмежжі, з-за невидимого обрію підіймається й мерехкотить велетенський вогненний водограй: тонюсінькі струмені вогню порскають з усіх боків безперервно й безугавно, згинають параболі, схрещуються в усіх напрямках, творять вогняні арки, а з них ціле густе мереживо... То десь над Бродами тріюмфуючий ворог з тисяч автоматів і рушниць борознить небо безліччю трасуючих, світляних куль. І безліччю ракет. Звуків не чути, бо дуже далеко, лише видно мовчазний вогненний шал. Це найгрізніша частина обрію, бо найтаємничіша, бо мовчазна. Отака вогняна пантоміма. Пантоміма тріюмфу ворога, що не знає ні жалю, ні пощади.

Куди ж іти?

Втома пригинає тіло до землі, але треба б кудись іти. Куди ж іти?

Ззаду, за пагорбом, рвуться гарматні стрільна, пролітаючи над головою цілими чередами, вилетівши десь з невідомої точки, не то справа, не то зліва. Групові розриви сколихують землю. А ще далі за тими розривами чути далекий клекіт моторів — то ревище й скрегіт танків, сталевих всетолочащих бронтозаврів, що десь там безугавно сунуться табунами... А може, то десь переформовуються моторизовані частини... Чий? Звичайно, «його», бо «наших» чорт має взагалі...

І всюди стоїть такий клекіт. Він заповнює усі інтервали межі вибухами, межі глухими рокотами грому. Разом з ними він творить звукові обрії, зійшовся велетенським колом, і те коло таке щільне, що не вичувається в ньому жодної пустоти, жодної прогалини, якою би можна було вийти. Єдина звукова пустота там, де цвіте водограй трасуючих куль і ракет над Бродами. Там, на сході.

Петро кладе на землю панцерфавста й сідає сам по руч, апатичний, байдужий, охоплений фаталістичним настроєм від усього й від безмежної втоми та гарячки. Намацує флягу при боці, випиває з неї рештки води, теплої, нудної, і так сидить.

«Панікадило» в небі погасло, і від того темрява раптом згусла, а в ній заграви пожеж, далекі череди язиків полум'я з горючої, запаленої «катюшами» землі, спалахи вибухів та мерехтіння трасуючих куль стали яскравіші, творячи велетенське вогненне коло. Діаметр його — десятки кілометрів.

Всередині те коло тепер залите густою темрявою, димом, мрякою. Де-не-де в темряві раптом зрине лускітнява автоматів, і знову тихо.

Ба, це ж там всередині вся їхня дивізія... І увесь тринадцятий корпус!.. — думка зринула як порада, як потіха. І справді — це заспокоїло. Він тут не сам! О, він тут не сам! Тут десь їх дванадцять тисяч... Приречених...

Так, дванадцять тисяч самих тільки тих, що машерували Львовом так недавно, обкидвані квітами, — молодих і зелених... Таких, що ще й на світі не пожили... Таких, що ще й пороху не нюхали... Тепер вони замкнені в цьому вогненному перстені. А ще ж скільки інших!..

Від цього стає легше. В гурті все легше. Він поривається йти туди, до гурту, шукати їх. Шукати! Там вони. Всі! До своїх. Але...

А може, там вже нікого й немає? Може, всі щезли, зникли, вилетіли, як камфора, а увесь той простір заповнив ворог, і то він там причаївся грізно, а з усієї дивізії, з усього корпусу лишився він тільки сам у цьому перстені.

Нашорошившись, Петро слухає якийсь час. Але потім нашорошеність слабне, вертається апатія. Петро шукає, на що би спертися спиною й так сидіти. Треба дочекатися ранку. Вже, мабуть, недалеко. Але темрява не розходитьсь, а ще більше гусне. Боже, з якою ж мукою повзе час. Де ж він, той ранок!.. Збоку в темряві ніби бовваніє якийсь пеньок чи стовп. Петро підсувається, — так, це пеньок розщепленого дерева, — він спирається на нього спиною й так сидить, дивлячись у темряву просто себе. Гарматні над головою перестали вити. Стало ніби тихіше.

Ніч тепла, аж душна, липнева.

Петро сидить і чекає, чекає, слухає дзвін у вухах — то біжить час, і ритм його відбиває пульс у скронях... В темряві пролітають повз нього яскраві вогненні цяточки — це світлячки (чи «святоіванівські хробачки», як кажуть у цих місцях), це значить, тут близько ліс чи сад, але Петрові здається, що ті вогненні цяточки відірвалися від того проклятого водограю над Бродами і замчали аж сюди.

Петро заплющує очі. І з надзвичайною яскравістю, помімо його волі, зринаючи десь з глибини позасвідо-

мости, з найдальших кутків мізку, проходить перед гарячковим внутрішнім його зором, немовби на екрані, все, що сталося за такий короткий, але такий несамо-вмитий подіями час...

III

Парада у Львові — то було давно, здається, вже тисячу років. Потім була тяжка проза, тяжкі солдатські будні... Власне — потім був Ромцьо, його товариш, юний і веселий його друг Роман Пелех з Дрогобича, — непереможний оптиміст. Всі його називали Ромцьом, лише він один називав Романом. Цей юнак заступав тоді для Петра все, він був як прапор, що трепетав бентежно й життєрадісно на понурому, хмарному тлі, пориваючись в синє небо, яке, безперечно, було, напевно, десь за тими олив'яними, тяжкими хмарами. Він затуляв собою прикру дійсність для Петра... В тяжкій прозі солдатських буднів вишкільної каторги Нойгаммера, Оснабрюка, Бенешова, де вони побували разом, в мряці моральної депресії від приниження, нудьги й тяжкої зневіри. Роман горів, як радісна свічка надії й безмежної віри в їхнє велике, героїчне призначення, ради якого можна терпіти все. Все терпіти, і навіть приниження, навіть образливе, гірке становище «унтер-менша». Аж не вірилося, який великий заряд життєвого оптимізму, шаленої вітальної сили, кришталево чистої віри в свою правду й полум'яної любови до покривдженого народу свого було закладено в цю людину, в цю майже дитину, в цього юного романтика з блакитними очима, що одяг страшно військову уніформу з відзнаками «СС», сталевий тяжкий шолом і мусив цілі дні гупати на полігонах кованими солдатськими чобітками. Ті ковані чоботи натирали на його

юних ногах мозолі й водяні пухирі, так само як і вся солдатчина натирала болючі пухирі на його юній душі, так само як натирала пухирі на душі тяжка й ганебна доля «унтер-менша»... Але він терпів. Він промінився надією й радістю. Наперекір всьому. Навіть тоді, коли вже всім було ясно, що перспектива, яка їх чекає, дуже й дуже кепська. Війна увійшла в найжорстокішу фазу, для них не витворюється жодної сприятливої ситуації для виконання історичної місії, навпаки, ставало ясно, що та війна немилосердно змеле десь їх на порох, і пропадуть вони ні за понюх табаки, щезнуть десь отак, між іншим, і ніхто навіть не знатиме, де їхні кості. І головне — пропадуть вони за чужі інтереси, хоч як вони за ті чужі інтереси не мали й не мають охоти воювати, хоч яку вони плекали й плекають мрію боротися за інтереси свої, власні. І головне — той чи ті, за чий інтереси їх буде змелено на порох, трактують їх як бидло, як худобу, як «унтер-меншів». Постійно й незмінно. Їхні інтереси розходяться, й про це вибранці прекрасно знають. Вони напевно про це знають, бо це ясно без роз'яснень, бо це закономірність, бо так завжди було. І тому вони без пояснень бруталні, тверді, без жодних сентиментів, бо вони стремлять до своєї мети: наївні розрахунки цих «хлопців», як вони вже навчилися їх називати, підпорядкувати собі. І тому вони їх так нещадно муштрують. Вони готують усіх їх, отаких блакитнооких Ромців, на гарматне м'ясо, «унтер-меншівське» м'ясо, і тільки... З усвідомленням цього не одному з них, з тих «хлопців», гірко було на серці й на душі. Гірко було й за ті паради, за ті квіти, що ними їх обкидувано, виряджаючи на цей «подвиг», за ті помаху рук, якими їх благословляли матері, за ті «повітряні» поцілунки, якими їх дівчата нагороджували, як лицарів... Нащо вже Петро був твердої вдачі й завжди, зробивши якесь рішення, якусь обравши мету, йшов до неї

через усі труднощі й не зневірявся, але тут і він посірів душею. Усвідомлення трагізму їхнього становища, усвідомлення якоїсь загальної великої помилки душило його, але ще більше душило усвідомлення безвихіддя їхнього взагалі, безвихіддя не тільки їх, а взагалі. І на тлі цього великого безвихіддя їхня трагедія — це не помилка. Це не їхня помилка! Це вислід безвихіддя. Вислід трагічного безвихіддя!..

В такій ситуації, при такому моральному стані юний Ромцьо, рядовий стрілець, а пізніше зв'язковий з сотні зв'язку, приходив увечері до Петра в гості, сідав на ліжко, скидав запиленого шолома, витирав спітніле чоло й посміхався. Він приходив як брат до брата, напевно відчуваючи, що його поява, сяйво його очей неодмінно приносять щастя й радість. І це так і було. Відбувши тяжкий і довгий день муштри і чергову порцію моральної (а часом і фізичної, у вигляді ляпаса чи штурхана) зневаги від свого начальника, німецького капрала, він посміхався! І говорив замріяно:

— Ну-ну, нічого... Знаменито, дідько його бери! — і далі викладав енергійно, з глибоким переконанням все ту ж, хоч кожен раз на новий лад, свою мрію: — Нічого. Терпи, козаче! Але нехай-но Ромцьо скінчить вишкіл!.. Але нехай-но тисячі нас скінчать вишкіл! Але нехай-но Ромцьо і тисячі нас навчаться володіти технікою!.. Тоді ми побачимо, хто з нас «унтер-менш»!

І він розвивав свої думки, розгортав широку картину, радісну, героїчну перспективу, про яку думали й ті, що обкидали їх квітами, і за яку й обкидали їх квітами їхні брати й сестри, батьки й матері... Це ціла оптимістична концепція. Поки вони — тисячі їх — вишколюються, оволодівають наймодернішою технікою, беручи її хоч і з рук ворога, тим часом в жорстокому ході війни, в останньому корчі напруження всіх сил обидва вороги впадуть знесилені й вичерпані, впившись один

одному в горлянку... І ось тут тоді вийдуть вони — юні, свіжі, сталеві зорганізовані й здисципліновані — і розгорнуться на всю силу — дивізія розгорнеться в корпуси, корпуси в армії... Вони пройдуть по землі тріумфальним маршем, вони докінчать справу: і слід заскородять по обох ворогах і принесуть на вістрі меча свободу своєму народові та й поставлять той меч на сторожі тієї свободи, на віки вічні.

Намалювавши таку картину, плоченіючи своїми очима і всім натхненним лицем, Роман, рядовий стрілець, зітхав з готовністю на всі жертви:

— За це варто терпіти, навіть коли проклятий той ковбасник б'є по щелепах. Нехай б'є, вже недовго.

Після таких візит Петрові було легко і радісно на душі. Те, що говорив Роман, — це ж, власне, те, що думав і він завжди тут і перед цим. І це те, що думали й всі. Це ж, власне, та пружина, що рухала всіма, привівши їх сюди. Це думки й настрої всіх. Тільки в одних вони починали пригасати, заливані важкими буднями, й отрутою зневіри, і більшим життєвим досвідом, і життєвою утомою, з якої завжди родиться скепсис.

Ромцьо ж нічого того не мав, ніякої зневіри й скепсису, — він був на старті свого життя, сповненого безмежної віри в те, в що раз повірив. А тому він сам не пригасав і не давав пригасати своїм ближнім, своїм товаришам. Особливо ж він не дав пригасати йому, Петрові, тягар на плечах якого, покладений життям, був уже, здавалося, непосильним. Німецька касарня, а в ній явне упослідження й фальшивість їхнього становища почали його убивати зовсім, гасити його мрії; він взагалі не переносив касарні, а ця була особлива. Та тут приходив цей хлопчисько до нього, наївний такий і такий опромінений безмежною вірою і непогамовною молодістю, і не давав його мріям умерти.